

KELET-EURÓPAI PRÓBAPEREK A FAJI DISZKRIMINÁCIÓ ELLEN

A büntetőeljárás jogban jártas jogászok és rendőrök, illetve a büntetőeljárás résztvevőinek véleménye megegyezik abban, hogy Kelet-Európában a roma nemzetiségű lakosok gyakran kerülnek hátrányba a büntetőeljárás során. A romák megkülönböztetése ugyanis elsősorban nem a jogszabályokban, inkább a gyakorlatban jelentkezik. Létezik ugyan az amerikai „Jim Crow”-féle szabályok mintájára néhány olyan jogi norma, melyek, ahogyan az imént említett szabályok különbséget tesznek az afro-amerikaiak és a fehérek között, úgy tesznek különbséget a roma és nem roma lakosság között, mégis, a diszkrimináció nem annyira a jogalkotásban, inkább a jogszabályok alkalmazásakor, értelmezésekor és végrehajtásakor jelentkezik. A diszkriminációmentes szabályokat alkalmazó hivatalnokok gyakran bánnak megkülönböztető módon a roma nemzetiségű lakossággal. Így mivel a jogszabályok nem fűznek joghátrányt a faji, illetve etnikai kisebbséghez tartozókkal szembeni megkülönböztető bánásmódhoz, megsza- porodtak a roma sértettekkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetésről szóló beszámolók.

Az Európai Roma Jogvédő Központ ez évben több vitafórumot rendezett, ahol a térségből érkező jogászok és szociológusok mondták el véleményüket arról, hogyan lehetne tetten érni a faji megkülönböztetés különböző formáit a büntetőeljárásban, hogyan lehetne a diszkrimináció létét bizonyítani, illetve milyen eszközök állnak rendelkezésre ezek visszaszorítására és a sérelmek megfelelő orvoslására. 1997. április 17-én az Európai Roma Jogvédő Központ az Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet közreműködésével magyar jogászok és szociológusok részére kerekasztal-beszélgetést rendezett, melynek témája a büntetőeljárás során jelentkező diszkrimináció megelőzése, megszüntetése volt. Szintén Budapesten rendezett vitafórumot az Európai Roma Jogvédő Központ ez év május 25-én, melynek résztvevői Magyarországról és a térség más országaiból: Bulgáriából, Csehországból, Romániából érkeztek. Mindkét rendezvény célja az volt, hogy a résztvevők kézzelfogható bizonyítékokat és példát szolgáltatassanak a büntetőeljárás során előforduló faji megkülönböztetésre, amelyek nélkül adott esetben széles körű támogatást élvező „próbaper” nem indítható el.

A büntetőeljárásban a romák elkövetőként vagy sértettként vesznek részt. Mindkét esetben számos

lehetőség nyílik a megkülönböztető bánásmódra. Ha a bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személy roma nemzetiségű, sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a bíróság elrendeli a gyanúsított előzetes letartóztatását, mint abban az esetben, ha a gyanúsított nem roma nemzetiségű. A roma nemzetiségű gyanúsítottakat nagyobb arányban, illetve ugyanolyan típusú bűncselekmény elkövetéséért több esetben ítéli el a bíróság, mint a nem roma nemzetiségű vádlottakat. Ha valamilyen erőszakos bűncselekmény sértettje roma nemzetiségű személy, kisebb a valószínűsége, hogy a nyomozó szervek megindítják a nyomozást, és a bíróság is kevesebb alkalommal rendeli el a gyanúsított előzetes letartóztatását. Az ügyész roma sértettek esetében kevesebb alkalommal emel vádat, mint nem roma sértettek sérelmére elkövetett bűncselekmények esetén, és a bíróság is ritkábban állapítja meg a vádlott bűnösségét, ha a sértett roma. A romák sérelmére elkövetett bűncselekmények elkövetőinek elítélésére kisebb az esély, mint a nem roma sértett ellen elkövetett bűncselekmények esetén.

A fent említett állítások igazát számos dokumentum és tény támasztja alá. Az a vádlott, akivel – állítása szerint – az előzetes letartóztatás során megkülönböztető módon bántak a nyomozást végző szervek, állítását bizonyítékokkal köteles alátámasztani. Egyértelműen bizonyítaná például a diszkrimináció létét az ügyész olyan jellegű megnyilvánulása, mely szerint: „Indítványozni fogom, hogy a bíróság rendeljen el előzetes letartóztatást, mert nem tetszik a bőröd színe.” Az ilyen bizonyíték azonban nagyon ritka.

A faji diszkrimináció elleni harc sikere érdekében érdemes néhány, más országban megtörtént esetet feldolgoznunk. Hasonló diszkriminációs ügyek Dél-Afrikában és Indiában is szép számmal voltak, de én elsősorban az elmúlt évtizedek amerikai gyakorlatát szeretném bemutatni. A jogeset, amelyet ebben a cikkemben tanulmányozni ajánlok, 1987-ben történt. Az ügyben a felperes eljárást indított arra hivatkozva, hogy Georgia állam bíróságai diszkriminatív módon ítélik meg abban az esetben, ha a bűncselekmény elkövetésével vádolt személy halálbüntetéssel is büntethető. Warren McCleskey fekete bőrű vádlottat a bíróság egy fehér bőrű rendőr megöléséért ítélte ha-

lára. McCleskey a büntetés enyhítését kérve fellebbezett a bírósághoz, mert véleménye szerint a bíróságot a büntetés kiszabásakor befolyásolta az ő faji hovatartozása. McCleskey nem vádolta sem a bírót, sem az ügyészt, sem az esküdteket azzal, hogy a tárgyalás során megkülönböztető módon bántak volna vele. Ehelyett a statisztikát hívta segítségül annak bizonyítására, hogy Georgia államban a halálraítéltek nagyobb része színes bőrű, mert nagyobb a valószínűsége, hogy egy színes bőrű ugyanolyan típusú és súlyú bűncselekményért halálbüntetést kap.

McCleskey fellebbezésében előadta, hogy az ügyében eljáró bíróság az amerikai alkotmány 14. kiegészítésének megsértésével sújtotta őt halálbüntetéssel, mert nem biztosította az egyenlő elbánás és a törvény előtti egyenlőség elvének érvényesülését. Sérelmezte McCleskey azt is, hogy a bíróság a 8. alkotmánykiegészítést megsértve – mely tiltja a „kegyetlen és szokatlan büntetést” – ítélte őt halálra. Nem konkrét jogszabályokra hivatkozva támadta meg tehát McCleskey az állami bíróság ítéletét, hanem alkotmányos szabályt hívott segítségül.

Allítását bizonyítandó McCleskey egy olyan tanulmányt csatolt fellebbezéséhez, mely azt vizsgálta, hogy a hetvenes években Georgia államban elkövetett több mint kétezer emberölés közül hány esetben hozott a bíróság halálos ítéletet.

A tanulmány külön figyelmet szentelt azoknak a nem faji jellegű szempontoknak, melyek önmagukban indokolhatják a halálos ítélet kiszabását. Ilyen például az a tény, ha a vádlott egyedül követte el a bűncselekményt, ha a sértett hivatalos személy, illetve ha az emberölést különös kegyetlenséggel követik el. A fenti tényezők statisztikai elemzése alapján a tanulmány az alábbi következtetésre jutott:

1. Az esetek 11%-ában halálbüntetést szabott ki a bíróság, ha a bűncselekmény sértettje fehér volt, míg az elkövetők 1%-át sújtotta halállal az igazságszolgáltatás abban az esetben, ha az áldozat fekete bőrű volt.

2. Az emberöléssel vádolt feketék 4%-át ítélte a bíróság halálra, míg a fehérek esetén ugyanez az arány 7% volt.

3. Ha a bűncselekmény áldozata és elkövetője is fekete, a halálbüntetés kiszabásának aránya 1% volt, abban az esetben, ha az elkövető fehér, az áldozat pedig fekete, a halálbüntetés aránya 3% volt.

Az esetek 8%-ában ítélte halálra a vádlottat a bíróság akkor, ha a sértett és az elkövető is fehér volt, míg ez az arány 22%-ra nőtt, ha fekete volt az elkövető és fehér az áldozat.

4. Minden tényezőt figyelembe véve a bíróság 4,3-szor több esetben ítélte halálra a bűncselekmények elkövetőit, ha az áldozat fehér volt, mint ha fekete.

Az ügy egészen az amerikai Legfelsőbb Bíróságig jutott, ahol a bírák 5-4 arányú szavazatának eredményeképp McCleskey elvesztette a pert. Bár a Legfelsőbb Bíróság elfogadta a McCleskey által felmutatott statisztikákat bizonyítékként, a bírák többsége úgy vélekedett, hogy az nem elegendő a büntetés enyhítéséhez, a felperes ugyanis nem tudta meggyőzően bizonyítani, hogy a büntetőeljárás résztvevői vele megkülönböztető módon bántak volna.

Tekintet nélkül a per kimenetelére, az ügy a következők miatt fontos szerepet játszik az amerikai jogfejlődésben. Először is McCleskey majdnem megnyerte a pert. Az ügy előadó bírójára, aki az eset után nem sokkal nyugdíjba vonult, azt nyilatkozta, hogy a McCleskey-ügyben képviselt véleménye az egyetlen bírói pályafutása alatt, amin utóbb, amennyiben lehetőség nyílna rá, változtatna. McCleskey egyetlen szavazaton múló perveztesztését abban a sajátos politikai környezetben kell néznünk, amelyben az Egyesült Államokban a faji diszkrimináció elleni jogalkotás fejlődése lezajlott. Különösen, miután az amerikai Legfelsőbb Bíróság, amely két évtizeden át progresszív vezető szerepet játszott ezen a téren, a legutóbbi években úgy módosította felfogását, hogy a faji diszkrimináció meglétéhez megkívánt bizonyítási szint túl szigorú, és az volt a McCleskey-ügy idején is.

A McCleskey-ügy több momentumra utmutatóként szolgálhat – természetesen a helyi viszonyokhoz adaptálva – a romák által indított faji diszkriminációt sérelmező ügyekben. Ilyen elem például, hogy McCleskey nem jogszabályt, hanem diszkriminációs ítélkezési gyakorlatot támadott, hogy a jogi érvelés alapvetően alkotmányos szakaszokon alapult, hogy a bizonyítékok nagy részét statisztikai adatok képezték, és hogy a felperes anélkül igazolta a faji diszkrimináció létét, hogy az eljárás szereplőinek ilyen jellegű szándékaira konkrét bizonyítékok lettek volna.

A McCleskey-eset nem az egyetlen ügy, amely inspirációt nyújthat a faji diszkriminációval foglalkozó európai jogászoknak. Más ügyek is modellként szolgálhatnak – megfelelő módosításokkal – a kelet-európai faji diszkriminációval kapcsolatos ügyek bírósági megítélésénél.

Legalább két olyan, az amerikai bíróságok által kifejlesztett alapelv is alapul szolgálhat az európai bíróságok faji diszkriminációs ügyeinek eldöntésére, melyek segítségével az amerikai bíróságok alkotmányellenesnek minősítettek néhány ilyen jellegű jogszabályt.

Az első ilyen alapelv alapján az amerikai bíróságok alkotmányellenesnek nyilvánították az állami törvényhozás ama jogszabályait, melyek faji szempontból semleges kifejezéseket használtak, vagyis egyáltalán nem utaltak a faji szempontokra, de amelyeket úgy

hajtottak végre, hogy az diszkriminációhoz vezetett. Az amerikai Legfelsőbb Bíróság az 1886-os *Yick Wo v. Hopkins*-ügy kapcsán egy San Franciscó-i rendelet alkotmányosságát vizsgálta, mely a város mosodáinak további működtetését – biztonsági okokból – engedélyhez kötötte. A szóban forgó rendelet nem tett említést a faji különbségekről, mert a biztonságot tekintette fő szempontnak. A Legfelsőbb Bíróság a rendeletet mégis alkotmányellenesnek minősítette, mert – a bíróság álláspontja szerint – az sértette az amerikai alkotmány egyenlő elbánás elvét deklaráló szakaszát, a rendelet végrehajtásakor ugyanis a városi hatóságok mindenkinek megadták a működtetéshez szükséges engedélyt, kivéve a kínai tulajdonosokat. A *Yick Wo*-ügyben deklarált alapelv szerint tehát a faji szempontból semleges jogszabályok diszkriminatív végrehajtása is lehet alkotmányellenes. Ily módon alkotmányellenesnek minősül, ha az állami hatóságok a szavazáshoz írni és olvasni tudást követelnek meg, de e követelményt másként értelmezik a fehérek és másként a feketék esetében. Ugyanígy alkotmányos alapelvet sért a büntetőeljárás-jogi kódex azon előírása, mely lehetővé teszi a vádlott előzetes letartóztatásba helyezését, ha a jogszabályt alkalmazó szervek különbözőképp értelmezik e lehetőséget a romák és a nem roma nemzetiséghez tartozók esetében. Az ilyen jellegű megkülönböztetés sérti a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában, az Európai Emberi Jogi Egyezményben és a legtöbb kelet-európai ország alkotmányában foglalt egyenlő elbánás elvét.

A faji diszkriminációs ügyben eljáró jogász kétféleképp támaszkodhat az amerikai Legfelsőbb Bíróság *Yick Wo*-ügyben hozott döntésére. Egyrészt a statisztikai tanulmány mint bizonyítási eszköz nyújthat segítséget a per során, hiszen a *Yick Wo*-ügyben vizsgált adatok alapján – tudniillik kik és milyen arányban kaptak engedélyt a mosoda további üzemeltetésére –, az általunk tárgyalt ügyben is az vizsgálendő, hogy kiket és milyen arányban helyeztek előzetes letartóztatásba. A perben eljáró jogász másrészt a *Yick Wo*-ügyben hozott döntés mintájára azon az alapon támadhatja meg a faji szempontból semleges tartalmú jogszabályt, hogy az nem eléggé egyértelmű (vague), túl általános. Ezen ügy analógiájára Közép-Európában is indítható lenne olyan próba-per, mely nem azért támadná a büntetőeljárás törvénynek az előzetes letartóztatásra vonatkozó szabályait, mert maga az előzetes letartóztatás diszkriminatív, hanem mert az ezt szabályozó rendelkezések nem egyértelműek, és ez a végrehajtás során faji diszkriminációt tesz lehetővé.

Egy másik, az amerikai gyakorlatból Kelet-Európában is átvehető doktrína azokra a rendelkezésekre vo-

natkozik, amelyek nem tartalmaznak faji előírásokat, de – jogszerű végrehajtásuk esetén is – gyakrabban hátrányosak az afro-amerikaiakra, mint a fehérekre. Ez a doktrína azon esetek kapcsán fogalmazódott meg, amelyekben a választási adó intézményének alkotmányosságát kifogásolták. Azt, hogy ennek az adónak a megfizetésétől tették függővé a választáson való részvételt. A jogszabály személyi hatálya minden állampolgárra kiterjedt, az afro-amerikaiakra és a fehérekre egyaránt, mégis, ez az előírás a szegény afro-amerikaiakat és a szegény fehéreket megakadályozta a szavazásban való részvételben, ők ugyanis nem tudták az adót megfizetni. A választási adót azon az alapon minősítette alkotmányellenesnek a Legfelsőbb Bíróság, mert az a gyakorlatban lényegesen több feketét sújtott, mint fehéret. A jogszabály pártatlan végrehajtása tehát diszkriminációhoz vezetett, hiszen főleg az afro-amerikaiakat zárta ki a választáson való részvételből.

Ennek analógiájára a büntetőeljárás kódexben foglalt előzetes letartóztatásra vonatkozó szabályozás bár alkotmányos, a próbaperben eljáró ügyvéd azonban alappal hivatkozhatna arra, hogy a gyakorlatban a bíróság sokkal több esetben rendel el előzetes letartóztatást romák esetében, mint ha a vádlott nem roma nemzetiségű. Persze jogi érvelésének súlya sokkal nagyobb lenne, ha bizonyítani tudná, hogy a szóban forgó eljárás során is diszkriminatív módon bántak védencével.

A fent említett lépések közös eleme, hogy annak ellenére, hogy sem a jogszabályoknak, sem a végrehajtásnak nem célja a faji megkülönböztetés, azok hatása statisztikailag bizonyíthatóan diszkriminatív. Az az adott időben hasonló súlyú bűncselekmény elkövetésével vádolt roma gyanúsított előzetes letartóztatásának elrendelése sokkal gyakoribb, mint az ugyanolyan helyzetben lévő nem roma nemzetiségű vádlotté. Bár az eljárás résztvevőinek nem szándékuk a megkülönböztetés, a faji eredet – láthatóan – mégis befolyásolja a bíróságok döntését, és megvan a kockázata annak, hogy a vádlott faji hovatartozása is szerepet kap a büntetőeljárás során. Bár közvetlenül nem bizonyítható, hogy az eljárás során diszkriminatív módon bántak a roma nemzetiségű vádlottakkal, maga a gyanú, hogy a bíróság nem pártatlan, összeegyeztethetetlen az egyenlő elbánás és a törvény előtti egyenlőség elvével.

Ahhoz, hogy Közép-Európában pert lehessen indítani azon az alapon, hogy a büntetőeljárás során a roma terheltekkel diszkriminatív módon bántak, két fontos lépés szükséges. Először egy olyan kutatás elindítására van szükség, mely bizonyíthatja az előzetes letartóztatásban lévő roma gyanúsítottakkal szembeni megkülönböztető bánásmódot. A kutatás eredményé-

nek elemzését és nyilvánosságra hozatalát követően maga a tanulmány tudományos célokat szolgálja. A következő lépésben – amennyiben a vizsgálat eredménye a faji diszkrimináció létét bizonyítja – eljárás kell indítani mind a hazai, mind a nemzetközi fórumok előtt. A per célja a megkülönböztető bánásmód megszüntetése és a sérelmek megfelelő orvoslása.

A tanulmányom elején hivatkoztam vitafórumok résztvevőire több olyan problémát vetettek fel, amelyekkel egy ilyen kutatásnak szembe kell néznie. A résztvevők kételyeiket fogalmazták meg azzal kapcsolatban, hogy egy ilyen jellegű tanulmány egyáltalán megszülethet. A térség több országának jogszabálya ugyanis korlátozza a gyűjthető és a nyilvánosságra hozható információk, adatok fajtáit. A büntetőeljárás statisztikai gyakran hiányosak, nem hozzáférhetőek, és előfordul, hogy jogszabály tiltja a személyek faji eredetével, etnikai hovatartozásával kapcsolatos statisztikák készítését. Néhány országban az adatvédelmi törvény is korlátozza vagy egyáltalán nem engedi a személyes adatok nyilvánosságra hozatalát.

A jogi jellegű problémákon kívül azonban felmerül még egy kérdés, nevezetesen, hogy ki tartozik az adott kisebbséghez, illetve ki tekinti magát e kisebbséghez tartozónak. Nagyon sok roma ugyanis vonakodik attól, hogy magát a roma kisebbség tagjának ismerje el.

Ezentúl etikai kérdések is felmerülnek, hiszen mi a biztosíték arra, hogy egy ilyen jellegű statisztika nem az ellenkezőjét éri el, mint amit a vizsgálat készítői célul tűztek. A XX. század folyamán nemegyszer készítettek statisztikákat, melyek célja inkább a kisebbségeknek való sérelemokozás volt, mintsem a segítség. Olykor jóhiszeműen készített statisztikák szolgálták veszedelmes célokat. Nem beszélve arról, hogy a faji eredetre vonatkozó adatok és információk gyűjtése és nyilvánosságra hozatala a társadalom kisebbségeihez való viszonyának megromlásához is vezethet. Ha rámutatunk a romák és a bűnözés kapcsolatára, megerősíthetjük azokat az előítéleteket és negatív sztereotípiákat, amelyek egyébként is áthatják a régió sok nemzetét.

Ha ezeken az aggályokon túltesszük is magunkat, számos metodológiai kérdésre felelnünk kell a program beindítása előtt. Először is arra, hogy a büntetőeljárás melyik szakaszát vizsgálja a kutatás: a nyomozás, az előzetes letartóztatás, a vád alá helyezés, a tárgyalás vagy az ítélethozatal kérdését állítsa középpontba? Melyik szakaszban érhető leginkább tetten a faji diszkrimináció? Sértetti vagy vádlotti pozícióban érheti inkább hovatartozásukból eredő hátrány a romákat? Milyen tényezőket kell figyelembe vennünk, illetve melyeket kell kizárnunk a vizsgálatból ahhoz, hogy

biztonsággal mondassuk: a tapasztalt különbség a romák faji hovatartozásának és nem faji szempontból semleges tényezőknél tulajdonítható? Milyen széles körre, hány országra terjedjen ki a kutatás? Hány bíróság gyakorlatát vizsgálja? Milyen időszakot tekintszen irányadónak? Hány ügyre terjedjen ki a vizsgálat, hogy az eredmény statisztikailag szignifikáns legyen?

Összehasonlításképp a McCleskey-tanulmány Georgia állam valamennyi bíróságának több, mint kétezer ügyét vizsgálta, a vizsgálat hat év eredményeit elemezte, és kétszázharminc olyan tényezőt vett figyelembe, melyek faji okokkal magyarázhatták az aránytalanságokat.

A vizsgálat technikai és etikai nehézségein kívül sok jogász – a common law és a statutory law rendszerek különbözőségére hivatkozva – kételkedve fogadta azt is, hogy Közép- és Kelet-Európában egyáltalán elindítható lenne egy, a McCleskey-ügyhöz hasonló per. Nem vitatom ezen aggályok jogosságát, mégis az az álláspontom, hogy az Egyesült Államokban, Dél-Afrikában és Indiában – nem kis erőfeszítések árán – kidolgozott jogi technikák segítséget nyújthatnak egy esetleges próbaper megindításához Közép-Európában. Azoknak a polgárjogi ügyvédeknek, akik a Legfelsőbb Bíróság *Brown v. Board of Education*-ügyben (1954) hozott döntése előtt néhány évtizeddel, az 1930-as, '40-es évek Amerikájában az első perket indították a faji diszkrimináció ellen, hasonló problémákkal kellett megküzdeniük, mint most a kelet-európai jogászoknak; a statisztika bizonyítási eszközként való el nem ismerésével, a „próbaper” intézményének kezdetlegességével, a megfelelő jogorvoslatok hiányával, és azzal, hogy a bírák vonakodtak az úgynevezett „politikai” természetű ügyektől. Az amerikai jogászok természetesen a common law rendszerben vívták harcukat, ahol a precedens az irányadó. A kezdetekkor azonban a precedensrendszer inkább gátat jelentett: az iskolai szegregáció ellen indított első perek az „elkülönített, de egyenlő köziskoláztatás” meggyökeresedett elvének legyőzésére s végső soron megsemmisítésére törekedtek. Közép-Európában az ilyen jellegű precedensek hiánya talán segíthet abban, hogy a régió jogászaival tisztán indulhassanak.

Lehet, hogy a diszkrimináció leküzdésére más országokban kidolgozott eszközök nem alkalmazhatók Közép-Európában. És bár sok komoly probléma és kérdés is felmerül e stratégiák alkalmazásával kapcsolatban, mégis a már oly sok területen alapvető változásokon keresztülment Kelet-Közép-Európában vétek volna nem kipróbálni a faji megkülönböztetés elleni harcban külföldön már sikerrel alkalmazott technikákat.

(Fordította: Kovács Krisztina)